

R. Yisrael Sarug — Luria's Disciple A Research Controversy Reconsidered / ר' ישראל
סרוג תלמיד האר"י — עיון מחודש בסוגיה

Author(s): רונית מרוז and Ronit Meroz

Source: *Daat: A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah* / דעת: כתב-עת לפילוסופיה
יהודית וקבלה, No. 28 (חורף תשנ"ב), pp. 41-50

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24194591>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Daat: A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah / דעת: כתב-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה

ר' ישראל סרוג תלמיד האר"י — עיון מחודש בסוגיה

א

בשנים¹ שנ"ב או שנ"ג עד שנ"ח או שנ"ט שהה ר' ישראל סרוג באיטליה ולימד שם קבלה. באזני תלמידיו טען סרוג, כי יצק מים על ידיו של האר"י וכי את תורתו הוא מלמד. במאמר שכתב בשנת ת"ש פקפק ג' שלום בנכונות טענות אלו, ועל כן הכתיר את מאמרו בכותרת: "ישראל סרוג — תלמיד האר"י?"².

שני שיקולים מרכזיים עמדו בבסיס הכרעתו של שלום. האחד מבוסס על השוואת עיקרי תורתו של סרוג עם עיקרי תורתו של האר"י, כפי הידוע לנו מכתבי תלמידיו האחרים. על כך כותב שלום: "נוסח תורת האר"י לפי קבלת ר' ישראל סרוג שונה בפרקים מסויימים שנוי עצום ומתמיה ביותר מקבלת ר' חיים ויטאל [תלמידו המובהק של האר"י] וחבריו ... יש בהרצאת דבריו גם מנוסח ויטאל וגם מנוסח נ' טבול [תלמיד מובהק אחר לאר"י]³ — אבל נוסף לדבריהם מופיעים אצלו דברים רבים וארוכים שאין להם כל זכר במסורת הצפתית. הוא הוסיף פרק שלם וחדש לגמרי לתורת הצמצום, היא 'תורת המלבוש' ... כל התורה הזאת על המלבוש הנרקם בפנימיות האין סוף מאותיות האלפא-ביתות המצורפות ועל קיפול המלבוש בצמצום ושאר גופי תורה בסוגיא זו מופיעים אך ורק אצל סרוג ותלמידיו. יש כאן טרמינולוגיה שלמה ומסובכת כדי להסביר את השלבים השונים של תורת הצמצום — שלבים שכל המסורת הצפתית אינה יודעת עליהם כלום"⁴.

שיקולו השני של שלום בטיעון השולל את הקשר האישי בין האר"י לסרוג מתבסס על העובדה, כי אין בידינו היום מקור בלתי תלוי בסרוג עצמו הטוען לקשר זה. ארבעה עדים טוענים לקיומו של הקשר האישי: שלושה מתלמידיו (הרמ"ע מפאנו, ר' אברהם היררה ור' יששכר בער איילנבורג) ומתנגדו — ר' יהודה אריה מודינה. אלא שכל ארבעת עדים אלו יודעים על קשריו של סרוג לאר"י אך ורק מפיו. כפי שנזכיר שוב להלן, מקובלי צפת אינם מציינים קשר זה.

מאוחר יותר סבר שלום כי שיקולים אלו עדיין תקפים, וכן תקפה מסקנתם כי סרוג לא למד אצל האר"י בצפת, ויחד עם זאת הם אינם שוללים את האפשרות שסרוג פגש באר"י

1 מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על קבלת סרוג, ומאמר ראשון בסדרת מאמרים על נושא זה. כתיבתו נתאפשרה בעקבות מלגות מקרן ורבורג וקרן הזכרון לתרבות יהודית.

2 שלום, סרוג.

3 עליו ראה: שלום, שטר.

4 שלום, סרוג, עמ' 230–231.

בטרם עלה לצפת, דהיינו, בשעות עדיין במצרים.⁵ אולם, הקושי שבהנחה זו הוא בכך, שמוסכם היום בין החוקרים שבמצרים עדיין לא גיבש האר"י את תורותיו האופיניות, וכך עולה שוב המסקנה שאת מרבית ידיעותיו בדבר התורה הלוריאנית לא שאב סרוג מן האר"י עצמו אלא מכלי שני, וגם טענת היותו תלמיד אישי לאר"י עומדת על בסיס רעוע מעט. כדי להאיר את טיב היחסים בין האר"י לסרוג נסב את תשומת הלב לספר כנפי יונה. ספר זה, אשר נדפס לראשונה על שמו של ר' מנחם עזריה מפאנו, מצוי בכתבי־יד רבים ובכמה וכמה נוסחאות. עובדה זו גרמה להתלבטויות רבות במחקר באשר לטיב היחסים בין הנוסחים השונים ולמיהות מחבריהם.⁶ בכתבי־יד אחד, אשר כותרתו וראשיתו חסרות – הוא כתבי־יד ששון 993, משנת שמ"ד – מצויה חתימתו של ר' משה יונה, ולו נוטים היום לייחס ספר זה. אולם בכתבי־יד אחרים מיוחס הספר למחברים נוספים: ר' יוסף אבן טבול, ר' משה נאג'ארה, ר' יוסף ארזין ור' יצחק ארחא;⁷ וחלקים קצרים ממנו מצויים אף בשמם של ר' אברהם הלוי ברוכים⁸ ור' משה מינץ.⁹ להערכת, ריבוי הנוסחים נובע בראש ובראשונה מריבויים של המחברים (להבדיל ממעתיקים או ממעבדים), דהיינו תלמידים אשר נכחו בפועל בשיעוריו של האר"י ורשמו לעצמם את עיקרי דבריו. יש להניח שנוסחים חדשים נוצרו, בנוסף לכך, כעיבודים לנוסחים הראשונים. על כל פנים, כנפי יונה (והכוונה במאמר זה לשם 'כנפי יונה' כשם כולל לכל הנוסחים המקבילים) זכה לתפוצה רבה כנראה גם בזכות תמונת העולם השלמה יחסית שהציג והבהירות (היחסית) בה הועלו טיעונו. אין בידנו נוסח של ספר זה משמו של ר' חיים ויטל, תלמידו המובהק של האר"י, אלא העתקות וקיצורים שקיצר מנוסחיהם של אחרים.¹⁰ עובדה זו, בצורך לדבריו של ר' שלומיל שלימל מדרעזניץ כי הרח"ו הצטרף לחבורת תלמידי האר"י רק כמה חודשים אחרי עלייתו של האר"י לצפת¹¹, הביאתני לשתי מסקנות: (א) כנפי יונה משקף את ראשית מחשבתו של האר"י בצפת; (ב) רח"ו נאלץ להסתפק בקונטרסיהם של חבריו (אלו המשקפים את תורתו של כנפי יונה) משום שעדיין לא הצטרף למנין תלמידיו של האר"י. עתה נוכל לבוא ולומר, כי אין עוד צורך לשלול את טענתו של סרוג בדבר קשריו האישיים עם האר"י. יתכן שנמנה עם תלמידי האר"י באותה תקופה ראשונה בצפת, בה לימד האר"י את תוכנו של כנפי יונה, ובאותה שעה לא נמנה הרח"ו עם תלמידו. אמנם השגתו הראשונה של שלום, בדבר ההבדלים העצומים בין עיקרי תורתו של סרוג לעיקרי תורתו הידועה של האר"י, אינה מיושבת בכך; אך לא כן השגתו השנייה, בדבר אמינותן של העדויות על קשרים אלו. שלום מביא שני שיקולים כסיוע לפקפק באמינות טענתו של סרוג:

- 5 שלום, שבתי צבי, עמ' 25, הע' 28. ראה גם שלום, היררה, עמ' טז.
- 6 על הדעות השונות שהוצעו לפתרון חידתו של הספר, ראה חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך כנפי יונה; שלום, כתבי יד (על פי המפתחות, עמ' 253); הנ"ל, קבלה, עמ' 424; אלטמן, הרמ"ע; אביב, איטליה, עמ' 96–100, 111–113, 130–132; בניהו, יונה.
- 7 ראה, למשל, כת"י קולומביה X893 M6862, ס' 16471, דף 95 ואילך; כת"י ניריורק בית המדרש לרבנים 1985 (ACC 01710), ס' 11083, דף קנד ואילך; וראה הפניות לכתבי־יד רבים אחרים במאמרים הנזכרים בהערה הקודמת.
- 8 ראה בניהו, יונה, עמ' כ.
- 9 ראה אביב, בנין אריאל, עמ' מב.
- 10 ראה אביב, איטליה, עמ' 99–100; הנ"ל, בנין אריאל, עמ' לו, מא, מב. ההעתיקה המפורסמת ביותר מכונה בשם 'שער הכללים', ונדפסה בראש עץ חיים.
- 11 ר' שלמה שלימל מדרעזניץ, אגרות, מג ע"א.

1. כל המקורות בדבר קשרים אלו נסמכים על דבריו של סרוג עצמו; לעומת זאת: "אין זכר לר' ישראל סרוג בין תלמידי האר"י, לא בכתבי ויטאל ולא בכתבי חבריו (כלומר, בין מקובלי צפת). לא די שאינו נזכר כלל בשתי רשימות של תלמידי האר"י אצל הרח"ו ... אלא שבכל הספרות הזאת לא נמצאה אף מסורת אחת בשמו"¹².

אכן, נכון הוא שטרם מצאנו בכתבי הרח"ו, או במקורות צפתיים אחרים, שמועות בשם סרוג מפי האר"י. אשר לכתבי רח"ו, יתכן שדבר זה ארע משום שהרח"ו, הלקטן הנאמן של קונטרסי חבריו, לא הכירו כלל, או הכירו באופן רופף בלבד, וזאת, כאמור משום שתקופת לימודיהם אצל האר"י לא חפפה. ואולי לא נפוצו קונטרסיו 'הלוריאניים' האמיתיים של סרוג פשוט משום ששמרם לעצמו, ולא הפיצם אלא בלבושם 'הסרוגי' החדש? אין זה המקרה היחיד הידוע לנו היום (בעקבות התפתחותו של המחקר) בו שמועות וקונטרסים 'לוריאניים' אמיתיים אין להם זכר בכתבי רח"ו, ובכל זאת נודעו לנו בזכותם של מקורות אחרים. זה דינן של השמועות שהביאו ר' יוסף דון דון¹³, די שיגוביא¹⁴ ור' חייא רופא¹⁵ מפיו של האר"י¹⁶. אין, על כן, צורך להניח שכתביו של רח"ו הם בית הקבול האמין העיקרי לקונטרסים הלוריאניים, בין אם נכתבו על-ידו ובין אם על-ידי חבריו.

ועוד, בהקשר לטענה כי שמו של סרוג נעדר מרשימות בני חברותיו של האר"י, כפי שהן מופיעות אצל רח"ו¹⁷, יש לציין כי מן הסתם אין רשימות אלו מייצגות את רשימת תלמידי האר"י בתקופה שלפני הצטרפותו של רח"ו. לו היתה רשימה כזו מופיעה בכתבי הרח"ו, הרי שלפי הכרותנו עמו היה מביא את הדברים בשם אומרם. אולם לא רק על סמך שיקול זה הדן בהצטלבות הביוגרפיות של הרח"ו והאר"י יש לאחר רשימות אלו, אלא גם על סמך שיקולים אידאיים; שהרי אין הן מונות בפשטות את שמות התלמידים, אלא מצביעות על גבושם במבנה מוגדר של חבורה היררכית, מבנה הנסמך על אידיאולוגיה שנתפתחה רק מאוחר יותר¹⁸. על כל פנים, לא רק שמו של סרוג נעדר מרשימות בני החבורות (בין אם בצדק ובין אם לא), אלא גם לפחות אותם שלושה שמות שנזכרו לעיל; ואולי גם שמו של ר' שם טוב עטיא¹⁹. רשימות אלו יכולות להצביע בוודאות על כך שסרוג לא היה מבני החבורה כאשר הרח"ו נמנה בתוכה; אך אינן יכולות להבהיר לנו מי למד אצל האר"י בראשית שהותו בצפת, כאשר עדיין לימד את תוכנו של כנפי יונה.

2. עוד טוען שלום: "כאן [בפירושו של סרוג לשירי השבת] ... הזכיר סרוג את האר"י ואינו מכנה אותו אף פעם אחת בשם "מורי" כמו שהרח"ו או הר"י טבול קוראים לו תמיד.

12 שלום, סרוג, עמ' 271.

13 ראה, למשל, כת"י קולומביה X 893 H 533 (ס' 20668), כג ע"ב — כה ע"א. כמו כן ראה עתה מרוז, תלמוד.

14 ראה תמר, המזרח, עמ' 142–144.

15 ראה בניהו, בית מועד, עמ' קכו.

16 למעשה, דרושים אנונימיים רבים ידועים לנו מכתבי-היד, ולא מכתביו של רח"ו. דרושים רבים מאלו הודפסו, למשל, בספר הלקוטים (באופן מוטעה על שם הרח"ו), ואינם מצויים במהדורות כתביו הידועות.

17 רשימת בני החבורות מצויה בספר החזיונות, עמ' ריח–רכ, או שער הגלגולים, עמ' קעא–קעב. רשימות אחרות של בני צפת הן מקריות כך שאין בהעדר שמו של סרוג משום ראייה.

18 על מבנה זה ראה מרוז, דיסרטציה, פרקים ג' 2.6; ג' 3.5, עמ' 302–304; 343–345.

19 ראה תמר, המזרח, עמ' 147–149.

בתעודה היחידה שהזכיר בה את שם האר"י בפירוש נזהר איפוא לתבוע לעצמו זכות 'תלמיד' ומה גם תלמיד ראשי! הוא קורא אותו 'הרב ז"ל' ולא מורי ז"ל²⁰.

בדיקה פשוטה מראה כי גם טבול מכנה, לצד כינויים אחרים, את מורו בשם 'הרב'²¹; וכי כך נהג גם ר' משה יונה²². כמו כן מופיע כינוי זה לעתים קרובות בדרושים אנונימיים רבים, כגון אלו הנדפסים בספר הליקוטים²³. מכאן שהיה זה כינוי מקובל בין תלמידי האר"י, ואין בו משום ראיה שסרוג לא למד ישירות אצל האר"י.

כאן המקום להזכיר כי כבר נמצא לו בעבר לג' שלום מי שיחלוק על דעתו בנושא יחסיהם של האר"י ור' ישראל סרוג — ש"א הורודצקי, בספרו על האר"י והרח"ו²⁴, מכל טיעוניו, כבדוהמשקל הוא הטיעון הבא: הרמ"ע מפאנו העיד במעשיו — בהמירו את מורו הרמ"ק במורה חדש — על אמונו בעדותו של סרוג. ואין זה דבר של מה בכך; שהרי אין לחשוד בעילוי זה בתמימות יתרה, מחד גיסא, ומאידך גיסא — ברור הוא כי האמצעים לוודא עדות זו מצויים היו בידיו. קשרים הדוקים נתקיימו בתקופה זו בין חכמי איטליה לחכמי צפת, והרמ"ע מפאנו היה בין הבולטים שבמקיימי קשר זה²⁵. אי-אפשר שלא להניח, כי אגב כל ענייני האחרים ניתנה לו ההזדמנות לוודא את נכונות טענותיו של סרוג, וכי לא היה דבק בו אלמלא היה מהימן בעיניו. יש על כן לראות בעדות זו שבמעשה עדות בלתי תלויה, אשר מקורה אינו בדברי סרוג. עצמו!

לסיכום: ברורנו מעלה אפשרות חדשה בדבר טיב יחסיהם של האר"י וסרוג: לא כדעתו הראשונה של שלום, והיא שקשרים אישיים כיניהם מעולם לא נתקיימו, ולא כדעתו המאוחרת יותר, שאם נתקיימו קשרים אישיים כאלו, הרי רק במצרים נתקיימו, אלא — שסרוג אמנם תלמיד אישי לאר"י היה, ולא זאת בלבד אלא שקשרים אלו בצפת²⁶ נתקיימו, אם כי בסיג מסוים, דהיינו, בתקופה הקצרה מאז שעלה האר"י לצפת ועד סמוך להצטרפותו של רח"ו למנין תלמידיו. בתקופה זו כבר נתגבשה תורתו של האר"י בכמה מן התווים האופייניים לה, ואין ספק כי שומע־לקחו של האר"י בתקופה זו רשאי להתהדר בתואר תלמידו האישי של האר"י. לשון אחר: מאחר שהשיקולים אשר דרבנו את שלום לפקפק בעדותו של סרוג על עצמו נתגלו כבלתי תקפים ביחס לראשית שהייתו של האר"י בצפת, האם עדיין עלינו להטיל דופי במהימנותו של סרוג? על כל פנים, ודאי הוא כי לאחר תקופה קצרה זו נסתלק סרוג מצפת, ושאר לימודיו לא היו יכולים להיות אלא בעקיפין — מפי ספרים או מפי סופרים. במסגרת אפשרות זו עלינו להניח כי מקורם הראשוני של חלק מידעותיו היה אמנם באר"י עצמו, ללא מתווכים, ואילו על מקורן של התורות הייחודיות לכתביו נצטרך לעמוד בעתיד²⁶.

20 שלום, סרוג, עמ' 229.

21 ראה למשל, דרוש חפצי בה, ט ע"ב (דרוש ח); או בפירושו הנדפס לאדרא רבא, עמ' קסב, קסז.

22 כפי שציין בניהו, יונה, עמ' טז.

23 ראה, למשל, בעמודים הבאים: עג ע"א, עח ע"ב, עט ע"א, פא ע"א.

24 הורודצקי, האר"י, עמ' 79–81.

25 כבר הורודצקי היה מודע לקשרים אלו, ומאז נתרחה יריעת ידיעתנו בנושא זה. מאמריהם של בונפיל ואביב"י על הרמ"ע מפאנו מעידים על התכתבותו הענפה עם מקובלי ארץ־ישראל. וראה גם בניהו, ר' עזרא.

25א אין הדברים באים להוציא לחלוטין את האפשרות שגם במצרים למד סרוג מפי האר"י.

26 מסקנתי זו שוללת כמה מדבריו של ר' צדוק הכהן מלובלין (בקונטרס ספר הזכרונות הנספח לספר דברי סופרים, לא ע"א), ויחד עם זאת מחזקת כמה מדבריו האחרים: "וגם הר"י סרוג, שהי' כפי הנראה הגדול

ב

מסקנותיו של החלק הראשון עשויות להסביר את הסתמכותו הספרותית של לימודי אצילות לר' ישראל סרוג על כנפי יונה²⁷.

הקונטרס הראשון שבספר לימודי אצילות פותח בדיונים האופייניים לקבלת סרוג, דהיינו — שעשועו של האין סוף, המלבוש וקיפולו²⁸; וממשיך בתאור היווצרות האויר הקדמון וכדור הטהירו²⁹ בהתאם לרוח הפירוש הלוריאני לזהר בראשית טו ע"א³⁰. סיומו של הקונטרס בסקירה קצרה של כוונות³¹ ובדיון חוזר במלבוש³². עיקרו ומרכזו של הקונטרס³³ עוסק בהמצאת עולם האצילות, למן כדור הכתר ועד לפרצופי הנוקבא, וזאת אגב שימוש במוטיבים הלוקחים מכנפי יונה³⁴.

ככלל נטל סרוג מכמה וכמה מקורות לוריאניים³⁴ לשם כתיבת קונטרסיו; אולם שימוש בכנפי יונה, כפי שיודגם בנספח למאמר זה, מתייחד בכך שלא רק שנטל משם כמה רעיונות, אלא שקיים קשר הדוק יותר עם מקור זה הן באמצעות פראפרוזות והן בכך שהפכו לחוט מרכזי בקונטרסו, סביבו ארג את דבריו בכל מה שאינו נוגע לתורת המלבוש. ר' מנחם עזריה מפאנו ור' נפתלי בכרך³⁵, אשר קיבלו מתורותיו של סרוג, עשו אף הם שימוש בכנפי יונה, והרמ"ע עשה זאת אפילו באופן אינטנסיבי יותר. נראה, אם כן, כי התפתח כאן סגנון ספרותי מסוים בין המקובלים, תלמידיו של סרוג, סגנון האורג כערב ושתי את חידושי על בסיסו של כנפי יונה. למעשה, ראשון המשתמשים בכנפי יונה הוא ר' חיים ויטל. הוא נטל מאברתו

שבתלמידי האר"י³⁶ שזולת מהר"ו, הלך תיכף אחר פטירת האר"י לאיטליא ופירסם שם כל דברי האר"י³⁷ הנודעים אליו בעל פה ובכתביו... ובהם הרבה סתרי עולמות עליונים ביותר שלא נתגלו למהרח"ו ז"ל כ"כ כידוע מסודות המלבוש וטהירו עילאה וכדומה המפורסמים בכתבי הר"י סרוג... שלא נמצא בכתבי הרח"ו מזה דבר, שקבלם הר"י סרוג טרם בא הרח"ו לפני האר"י או ששמעם בעת שלא שמע הוא, ולהיות הר"י סרוג הלך לאיטליא לא נודעו כתביו להרח"ו, ולכן לא אספם בין כתיבותיו כמו שאסף מה שכתבו שאר החברים, ואם מפיהם העתיק מילין, כ"ש [כל שכן] שהי' מעתיק מדברי הר"י סרוג שהי' גדול הרבה ובעניינים שלא נודע לו מהם שמץ דבר כלל, אבל לא נודעו לו, ולכן בחינם יתחסדו קצת מההולכים בעקבות הרח"ו בספריהם שלא לדבר מעניינים הללו מפני אזהרת הרח"ו שלא לעיין בכתבת שאר החברים, כי לא על הר"י סרוג [=שאינו הכוונה לסרוג] כיון שלא ראה כתיבותיו כלל". (דברים אלו בקרוב הודפסו גם במאמרו הנזכר של שלום על סרוג, עמ' 237).

ויש להדגיש כי הסק הפוך אינו תקף; דהיינו, אי אפשר להסיק מעצם הסתמכותו של סרוג על כנפי יונה כי למד אישית אצל האר"י. אגב, לימודי אצילות הנזכר במאמר זה כוונתו לספר הנדפס על שם סרוג. ספק אם היה זה שמו המקורי, על כל פנים, כאן אני מתיחסת רק לקונטרס הראשון בספר זה, המכונה ביתר כתבי סרוג: "הקונטרס".

28 לימודי אצילות, ג ע"א-ע"ב.

29 שם, ג ע"ג-ע"ד.

30 נדפס בסוף שלום, כתביו.

31 לימודי אצילות, ט ע"ב — י ע"ב.

32 שם, י ע"ג — יא ע"ב.

33 שם, ג ע"ד — ט ע"א.

34 עצם העובדה שספר כנפי יונה מצוי היה בידיו של סרוג כבר ידועה לנו מדבריו של ר' יצחק אבוהב, בהקדמתו לתרגום ספרו של הירירה שער השמים.

34א נושא זה יידון בהרחבה במקום אחר.

35 שימושו של הרמ"ע מפאנו בכנפי יונה כה אינטנסיבי עד שעל שמו נקרא הספר הנדפס. ובענינו של בכרך, ראה בניהו, יונה, עמ' לד.

בדרך של העתקת קטעים קצרים או של קיצורי חלקים ארוכים יותר אשר שולבו בין דרושיו במהדורתו הערוכה.³⁶

יש להדגיש, כי השימוש הספרותי שעושה סרוג בכנפי יונה במסגרת לימודי אצילות מעיד רק על יחס עקיף לדבריו של האר"י; בעליל אין זו עדות ישירה לשמועה אישית מפיו של האר"י. טענה זו מתחזקת מאה מונים מן העובדה, שבקונטרס אחד אנו מוצאים רעיונות הלקוחים הן מספר זה והן מחומר השייך לתקופה מאוחרת יותר, כמו הפירוש הלוריאני לראשיתו של זהר בראשית³⁷. יתר על כן, כבר הזכרנו כי כמה מקובלים, ובראשם רח"ו, עשו שימוש בכנפי יונה דווקא משום שלא למדוהו אישית מפי האר"י. מכאן, שעצם השימוש בספר זה אינו מעיד על לימוד חי ואישי מפי האר"י, ואילו מתכונתו (דהיינו, שילובו במקורות נוספים המשקפים רבדי חשיבה שונים בתורתו של האר"י) רק מחזקת שלילה זו. מצד שני, אם נבחר להאמין לסרוג כי תלמידו האישי של האר"י היה, תסתבר נטייתו להשתמש בכנפי יונה. שהרי, הנחתנו לעיל היתה, שבדיקת בתקופה בה הורה האר"י את תוכנו של הספר נכח סרוג בשעוריו.

סוף דבר, יש מקום עתה לשער ולומר: עם עלייתו של האר"י לצפת נתקבצו סביבו כמה וכמה תלמידים, והוא לימדם את תוכנו של כנפי יונה. רח"ו, בניגוד לסרוג, טרם נמנה עמם. סרוג, כמו חבריו האחרים, רשם לעצמו ראשי פרקים, כלומר, נוסח מקביל נוסף לכנפי יונה. בנוסח זה השתמש יותר מאוחר כאשר כתב את לימודי אצילות, ולו הוסיף את תורת המלבוש.

נספח

הקשר הספרותי שבין לימודי אצילות לכנפי יונה יוצג באמצעות הטבלה הבאה. בטבלה זו אביא את הנקודות המשותפות בין כנפי יונה לקונטרס הראשון בלבד שבספר לימודי אצילות — אם בנוסח ואם במבנה³⁸. בין הקטעים הנזכרים להלן מצויים בשני הספרים קטעים אחרים שאינם מקבילים, ואותם לא ציינתי כאן. בנוסף לנקודות המשותפות המופיעות להלן, נפוץ בשני המקורות מטבע הלשון 'צריך אתה לדעת'. וכן: כנפי יונה משתמש במשל 'כהדין קמצא דלבושיה מניה וביה' לתאור היחס שבין הכלי לנשמתו, כשני היבטים של כל ספירה. אף לימודי אצילות משתמש במשל זה, אם כי לצורך תאור היחס בין האין-סוף ללבוש.

מכל הנוסחים המקבילים — הקרוב ביותר לקונטרסים שבספר לימודי אצילות הוא נוסחו של ר' משה יונה עצמו, אם כי גם במקרה זה אפשר רק לדבר על דמיון ולא על זהות. מאחר שראשיתו של כתב־היד עליו הוא חתום חסרה, השלמתי את החסר באמצעות כתב־יד בן-צבי 2218, הוזה לו בשאר חלקיו, אליבא דאביב³⁹. שער הכללים, המופיע בראש מהדורותיו של עץ חיים לר' חיים ויטל, הוא נגיש יותר מכתב־היד, ולכן הבאתי גם הפניות אליו. על כל פנים, מחמת הקרבה בנוסח נלקחו המובאות אך ורק מנוסחו של ר' משה יונה.

36 ראה לעיל בהערה 10, ובסמוך לה.

37 ראה מרוז, דיסרטציה, במבוא ובפרקים 33, 34.

38 במונח 'מבנה' הכוונה לסדר הנושאים, אף במקרה בו פרטי תאורו של הנושא שונים לגמרי.

39 אביב"י, איטליה, עמ' 97, 126.

ספר לימודי אצילות

* ג ע"ד:

"כל הספירות כולם היו נכללים בכתר זה בכח פי' שכמו שבאדם יש בו ד' יסודות וכשתביט בו לא תראה בו שום א' בפועל אלא כולם בו בכח כן בכתר היו הספירות בכח בדמיון הנזכר".

* ד ע"א:

אור מקיף ופנימי.

* ד ע"א-ע"ב:

יכולתן של שלושת הספירות הראשונות לסבול את האור.

* ד ע"א:

מעבר האור מכתר לחכמה באמצעות צנור.

* ד ע"ב:

מעבר האור מחכמה לבינה — "לעולם הוא מאיר בה דרך אחוריו (נוסח אחר: אחוריה) כדי לקיימה ולשבחה וס"ה וחכם באחור ישבחה"⁴³.

* ד ע"ב:

"וכשירד השפע מספי' בינה לו' בניה ירד כאחד, כלומר שירד כל השפע בבת אחת".

* ד ע"ב, ע"ג:

ירידת השפע מן הבינה לבניה ושכירתם. תאור 'מחשבות' הספירות והשערותיהן מדוע לא ישברו.

ספר כנפי יונה

* שער הכללים, פ"א⁴⁰; ה ע"א: בן-צבי, א

ע"א:

"(הוא יתברך) האציל נקודה א' ממנו יתעלה שמו שהיא כלולה מעשר ואז לא היו נראין בפועל העשר אלא בכח כדרך משל האדם הוא מורכב מד' יסודות ואינו ניכר בבשרו היסוד... כך בכאן הנקודה היא היתה כלולה מעשר בתחילת אצילות"⁴¹.

* שער הכללים, שם:

בן-צבי, ב ע"א, ג ע"א:

אור מקיף ופנימי.

* שער הכללים, פ"א, ה ע"א-ע"ב: בן-צבי,

ד-1:

יכולתן של שלוש הספירות הראשונות לסבול את האור.

* שער הכללים, פ"א, ה ע"א: בן-צבי, ד ע"א:

מעבר האור מכתר לחכמה באמצעות חלון⁴².

* שער הכללים, פ"א, ה ע"ב: בן-צבי, ד ע"ב:

מעבר האור מחכמה לבינה — "בינה קבלה אור החכמה אחור באחור... וזהו וחכם באחור ישבחה ... ישבחה — פי' ישבח אותה, שכזה האור אחור באחור יש לה קיום גם העמדה".

* בן-צבי, ג ע"ב:

"מבינה לשש קצוות... בבית א' היה נכנס האור לתוכם".

* בן-צבי, ה ע"א:

ירידת השפע מן הבינה לבניה ושכירתם. תאור 'מחשבות' הספירות והשערותיהן מדוע לא ישברו.

40 כלומר, פרק א.

41 השוואה זו מצויה כבר בטקסט הנמנה עם כתבי חוג העיון, כהערותו של פרופ' אידל. ראה שלום, כתבי-יד, עמ' 206.

42 בהמשך מתואר החלון גם כצנור. ראה כנפי יונה, בן-צבי, ה ע"א. בחלק מן הנוסחים האחרים מצוי הזהוי בין חלון לצנור כבר בהקשר הנוכחי. ראה, למשל, בלקט שלקט ר' מנחם די לונזאנו, כת"י אוקספורד-בודלי 1784, דף 11ב.

43 משלי ו יא.

* ד ע"ב:

שבירתה של ספירת היסוד — "(היסוד) קבל חלק א' לתת למלכות בתורת פקדון... ולא הספיק לתת עד שקבל כל שאר השפע (של עצמו ושלה) ותיכף נשבר הגם שהיה לו רגע חיות ולזה נקרא ח"י עולמים מפני שהיה לו חיות בעולם התהו הזה".

* שער הכללים, פ"א, ה ע"ב;
בן-צבי, ה ע"א:

שבירתה של ספירת היסוד — "חלק א' קבל (היסוד) לצורך עצמו וחלק א' קבל לתת למלכות ... כשנתבטל ועלה האור מתוכו לא נתבטלת אלא חציו פ' חלק האור שלקח לעצמו... אבל החלק השני שקבל לתת למלכות... נשאר בו ולא עלה... וז"ס בן ישי חי על האדמה. ועל כן נקרא יסוד חי על שלעולם לא נתבטל כולו לא בעולם התהו ולא בעולם הנקודות אלא שלעולם נשאר בו חיות".

* ד ע"ג:

מקור הקליפות.

* שער הכללים, פ"א, ה ע"ג:
מקור הקליפות.

* ד ע"ג:

עליית האורות בעקבות שבירת הכלים.

* שער הכללים, פ"א, ה ע"ג:
בן-צבי, ה ע"ב:
עליית האורות בעקבות שבירת הכלים.

* ד ע"ג:

שבירתם של אבא ואמא — "זו"ש חז"ל¹⁴ נובלת חכמה שלמעלה — תורה, נובלת בינה — שכניה".

* ששון, ח ע"ב:

שבירתם של אבא ואמא — "וזהו סוד אשר חכמי' ז"ל נובלות של חכמה פירוש האור שנפלו מהחכמה נעשה תורה, שהוא ז"א, כאשר תדע בע"ה שז"א כאשר עולה למעלה, עולה מאותו האור של חכמה.
ובינה — אשר הם הנובלות הנז' וניצוצי טהרה וקדושה שירדו למטה... מ"ן לזווג או"א הוא אותו האור שעלה מהנובלות וניצוצי טהרה והקדושה שעולי' ז"א ונוקביה שמעלים למעלה כאמור".

* שער הכללים, שם:

"זו"ס שארז"ל נובלות חכמה שלמעלה — תורה; נובלות בינה שלמעלה — שכניה".

* ה ע"ב-ע"ג:

היוצרות שלושת ראשי הכתר.

* שער הכללים, פ"ב, ה ע"ד;
ששון, יז ע"ב — יח ע"א:
היוצרות שלושת ראשי הכתר.

* ו ע"ב:

שבעת תיקוני הגולגלת.

* שער הכללים, שם;
ששון, יח ע"א:
שבעת תיקוני הגולגלת.

- * ו ע"ד-ז ע"א: אבא ואמא כחדא נפקין וכחדא שריין⁴⁵; אופן היווצרותם של אבא ואמא ודבקותם זה בזו לאחר מכן.
- * ז ע"א: אבא ואמא מכסים את אריך אנפין עד לטבור; האורות התחתונים יותר גלויים ועל כן בוכים.
- * ז ע"ב: קיפולו של אריך אנפין תוך כדי איסופם של אורות שנפלו.
- * ז ע"ג: יציאת טיפה; הבדלת דינים ממנה⁴⁷.
- * ח ע"ב-ע"ג: שימוש בפסוק 'מי מדד בשעלו מים'...⁴⁸ לתאור גידולו של זעיר אנפין.
- * ח ע"ד: תהליכי ברורו של זעיר אנפין במעי אמו⁴⁹.
- * שער הכללים, פ"ב, ו ע"א: ששון, יח ע"ב — כ ע"א: אבא ואמא כחדא נפקין וכחדא שריין; אופן היווצרותם של אבא ואמא ודבקותם זה בזו לאחר מכן.
- * שער הכללים, שם; ששון, כ ע"ב — כא ע"ב: אבא ואמא מכסים את אריך אנפין עד לטבור; האורות התחתונים יותר גלויים ועל כן בוכים.
- * שער הכללים, שם; ששון, כב ע"א-ע"ב: קיפולו⁴⁶ של אריך אנפין תוך כדי איסופם של אורות שנפלו.
- * שער הכללים, פ"ב, ו ע"ב: ששון, כב ע"ב-כג ע"א: יסוד מוציא הבל הנפרד לשני צדדים "אנה ואנה...לאבא ואמא".
- * שער הכללים, פ"ד, ז ע"א-ע"ב: ששון, מד ע"א — מה ע"ב: שימוש בפסוק 'מי מדד בשעלו מים'... לתאור גידולו של זעיר אנפין.
- * שער הכללים, פ"ג, ו ע"ד: ששון, לא ע"א-ע"ב: תהליכי ברורו של זעיר אנפין במעי אמו.

בהמשכו של לימודי אצילות (ט ע"א) מוצאים אנו את סיכומם — במשפט אחד — של כמאה עמודים מכנפי יונה בכתב-יד ששון (או פרקים ג-ח בשער הכללים), משפט המזכיר את קיומם של עיבור, ינקות וגדלות. כמו בכנפי יונה עובר לימודי אצילות לדון בהיווצרותן של רחל ולאה ובזיווגיהן עם יעקב (כת"י ששון, קיג ע"ב — קיו ע"ב בקירוב; שער הכללים, פרקים ט-יג בקירוב), וממשיך בענייני כוונות (בשער הכללים חסר נושא זה).

- 45 על-פי זהר ח"ג ד ע"ב.
- 46 בשער הכללים מדובר בהכללות במקום קיפול.
- 47 קיים דמיון בין שני הטקסטים בתיאור התהליך, אך בתוצאותיו — רחוקים הם כמרחק ממערב.
- 48 ישע' מ יב.
- 49 נסוחו של הרעיון שונה מאוד בשני הטקסטים, אך הרעיון — זהה.

ביבליוגרפיה

מקורות

- ר' חיים ויטל
ספר החזיונות, מהדורת אשכולי, ירושלים תשי"ד.
עץ חיים, ירושלים תר"ע.
ספר הליקוטים, ירושלים תרע"ג.
שער הגלגולים, ירושלים 1978.
שער ההקדמות, ירושלים תשל"ד, דפוס צלום ירושלים תרס"ט.
דרוש חפצי בה, נדפס על שם הרח"ו בראש הספר שמחת כהן לר' מסעוד הכהן אלחדאד, ירושלים תרפ"א.
פירוש האדרא רבא, נדפס על-ידי ישראל וינשטוק, בתוך טמירין, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' קכג-קסז.
ספר לימודי אצילות, מונקאטש תרנ"ז.
דברי סופרים, לובלין תרע"ג.
אגרות בתוך 'תעלומות חכמה' ליש"ר מקנדיה, בסיליאה שפ"ט, לז ע"א — מט ע"ב.
- ר' יוסף ו' טבול
ר' ישראל סרוג
ר' צדוק הכהן מלובלין
ר' שלמה שלימל מדרעזניץ

מחקרים

- אביב"י י', איטליה
_____, בנין אריאל
_____, הרמ"ע
אלטמן א', הרמ"ע
בונפיל, הרמ"ע
בניהו מ', בית מועד
_____, יונה
בניהו מ', ר' עזרא
הורודצקי ש"א, האר"י
מרוז ר', דיסרטציה
_____, תלמודו
שלום ג', כתבי יד
_____, כתביו
_____, סרוג
_____, הירירה
_____, קבלה
_____, שבתי צבי
_____, שטר
תמר ד', המזרח
- כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ, עלי ספר, יא, תשד"ם, עמ' 91–134.
בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז.
כתביו של הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה, ספונות, יט [ספר רביעי], ירושלים תשמ"ט, עמ' 347–376.
הערות על התפתחות תורתו הקבלית של הרמ"ע מפאנו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, תשמ"ד, עמ' 241–268.
ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ירושלים תש"ם, עמ' צח-קלה.
ספר בית מועד.... ספר הזכרון לרב נסים, כרך ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' קט-קנד.
רבי משה יונה מגורי האר"י וראשון לרושמי תורתו, ספר זכרון לרב נסים, כרך ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' ז-עד.
רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג, ספר היובל לר' יוסף דוב סולובייצ'יק, ירושלים-ניוירוק תשמ"ד, ח"ב, עמ' תשפו-תתנה.
תורת הקבלה של האר"י והרח"ו, תל-אביב 1947.
גאולה בתורת האר"י, דיסרטציה, ירושלים תשמ"ח.
האר"י — עוד על תלמודו ותלמידיו, בדפוס.
כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ.
כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה, קרית ספר, יט, תש"ב, עמ' 184–199.
ישראל סרוג — תלמיד האר"י?, ציון, ה, ת"ש, עמ' 214–243.
אברהם כהן הירירה בעל 'שער השמים', ירושלים תשל"ח.
G. Scholem, Kabbalah, New York, 1974.
Sabbatai Sevi — The Mystical Messiah, Princeton, 1975.
שטר התקשרות של תלמידי האר"י, ציון, ה, ת"ש, עמ' 133–160.
מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א.